

SA's Leading Past Year

Exam Paper Portal

STUDY

You have Downloaded, yet Another Great Resource to assist you with your Studies 😊

Thank You for Supporting SA Exam Papers

Your Leading Past Year Exam Paper Resource Portal

Visit us @ [www.saexampapers.co.za](http://www.saexampapers.co.za)



SA EXAM  
PAPERS



# basic education

Department:  
Basic Education  
**REPUBLIC OF SOUTH AFRICA**

## SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS/ NATIONAL SENIOR CERTIFICATE EXAMINATIONS

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI (HL)

BAMMBIRI LA VHUVHILI (P2)

2019

TSUMBANDILA YA U MAKA

MARAGA: 80

Tsumbandila iyi ya u maka i na masiatari a 27.

## TSIVHUDZO KHA VHATOLI/VHAMAKI

- Memorandamu uyu i tou vha tsumbandila fhedzi ya u thusa vhatoli/vhamaki.
- Memorandamu u tea u thoma wa dzulelwa dzulo nga vhothe vha kwameaho khathihi na phanele ya u linga musi u tola/maka hu sa athu u thoma.
- Phindulo dza vhalingiwa dzi tea u eliwa nga u angaredza zwi tshi tevhedza vhukoni/ndeme yazwo.

## MAGA A U TOLA/MAKA

1. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzi fhiraho tshivhalo tsho tiwaho, kha vha make/tole fhedzi phindulo ya u thoma. (**Mulingiwa ha tei u fhindula mbudziso ndapfu na mbudziso pfufhi u bva kha lushaka luthihi lwa bugu/linwalwa.**)
2. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzothe nna u bva kha KHETHEKANYO YA A, (vhurendi ho randelwaho), kha vha make/tole phindulo mbili fhedzi dza u thoma.
3. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso ndapfu mbili kana mbudziso pfufhi mbili kha KHETHEKANYO dza B na C, kha vha make/tole ya u thoma vha **litshe** ya vhuvhili. Arali mulingiwa o fhindula mbudziso dzothe nna, kha vha make/tole phindulo ya u thoma kha KHETHEKANYO inwe na inwe, tenda a vha o fhindula mbudziso nthihi pfufhi na nthihi ndapfu.
4. Arali mulingiwa a nga fhindula phindulo mbili hune ya u thoma ya vha yo khakhea ngeno ya vhuvhili i yone, kha vha make ya u thoma vha **litshe** ya vhuvhili.
5. Arali phindulo dzi songo nomboriwa nga ngona, kha vha make/tole vha tshi tevhedza memorandamu.
6. Arali vhukhaki ha mupeleto vhu tshi nga khakhisa thalutshedzo, kha vha zwi make sa vhukhaki. Arali zwi sa khakhisi thalutshedzo, kha vha make sa zwone.
7. *Mbudziso ndapfu/dza maanea:*  
Arali maanea/phindulo ndapfu ya nga vha pfufhi kha tshivhalo tsha maipfi tsho tiwaho, vha songo nea ndatiso, ngauri o no di dzula o dihatula ene mune. Arali phindulo ya lapfesa u fhirisa mpimo, kha vha sedzuluse/tole nga ho teaho nyimele nahone vha songe mutumba na vhatoli vhahulwane. **Kha vha shumise rubriki dza u linga dzi re kha Aphendikisi ya A na B u tola maanea a vhalingiwa.**

8. *Mbudziso pfufhi:*  
Arali mulingiwa a songo shumisa zwidevhe musi o humbelwa uri a khouthu, vha songo nea ndatiso.
9. Kha mbudziso dzo vuleaho, hu songo avhelwa maraga kha EE/HAI, kana kha NDI A TENDA/A THI TENDI. Thikhedzo/Khwathisedzo/thalutshedzo kha zwi vhe zwone zwi dzhielwaho nzhele kana zwi avhelwaho maraga.
10. Hu songo avhelwa maraga kha NDI NGOHO/A SI ZWONE kana NDI MBUNO/KUHUMBULELE KWAVE. Thikhedzo/Khwathisedzo/thalutshedzo kha zwi vhe zwone zwi dzhielwaho nzhele kana zwi avhelwaho maraga.

**KHETHEKANYO YA A: VHURENDI****VHURENDI HO VHONWAHO****MBUDZISO YA 1: VHURENDI – MBUDZISO NDAPFU**

**KHA VHA DZHIELE NZHELE:** Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

**Maraga dzi avhelwe nga ndila yone:**

- Maraga dza 7 ndi dza mbuno.
- Maraga dza 3 ndi dza luambo. Dzone dzi avhelwe nga ndila hei:
  - Maraga 3 arali mbuno dzi 6–7
  - Maraga 2 arali mbuno dzi 4–5
  - Maraga 1 arali mbuno dzi 0–3

**'MULONDO WA LUFU' – WMR Sigwavhulimu**

- Kha vha shumise mbuno dzi tevhelaho, kha dziinwe dzo newaho, sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola mbudziso iyi. Vhupfiwa ha vhalingiwa vhu nga fhambana zwi tshi ya nga kunyanyutshela na kupfeselele kwavho kwa tshirendo.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la u fhedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

**Marangaphanda**

Muhumbulo ndi zwine murendi a tama u zwi tahisa/u bvisela khagala kha vhavhali nga tshirendo tshawe. Ndimu/Tshitanza tshi vhumbe nga mitaladzi/vese hu tshi tevhekanywa mihumbulo yo fhambanaho uri i vhohekane. Murendi u shumisa ndima/zwitanza u bveledza muhumbulo muhulwane wa uri vhatu vha khou fhelela/fela migodini nga ndila i pfisaho vhutungu vhukuma.

**Mbuno****Ndimu/Tshitanza tsha 1:**

- Murendi u pfela vhutungu vhashumi vha migodini vhe vha lovha nga u tzigwa nga matombo na tshipfundamuya musi mugodi wa Kitwe u tshi dilika. Murendi u vhaiswa ngauri mimuya ya vhashumi avha i shaya vhuawelo na mulalo, naho i tshi lila u wana hune ya nga awela hone.

**Ndimu/Tshitanza tsha 2:**

- Murendi u pfela vhutungu vhanna vhane vha khou tavha mikosi nge vha hahedzwa ngomu migodini wa Kitwe. Mikosi yavho ho vha u rabela hu todahho u awedzwa hu sa wanaleiho. U rabela havho ho livhiswa kha vhanna vhe vha fa vho vho fha lithihi la u fukula malasha ane a do thusa vha re na thodea khulu yao.

**Ndima/Tshitanza tsha 3:**

- Murendi u sumbedza uri vhutshilo hashu vhu zwandani zwa Mudzimu. Mudzimu u a ri lamulela a dovha hafhu a tenda lufu lu tshi ri swikela. Vho no lovhado na vhane vha kha di do lovha hu do vha u khunyeledza zwo teaho u itea. Lufu ndi mulayo wa Mudzimu kha zwothe zwi tshilaho, u sumbedzaho uri zwothe zwi tshilaho zwi do fa.

**Ndima/Tshitanza tsha 4:**

- Murendi u sumba uri lufu a lu koni u pilea kana u tinyea, ngauri zwa ralo ri do vha ri tshi khou hanedza tsiko yashu. Tshi ri vhaiesaho ndi vhutungu he vha vhu pfa nga u pwayiwa musi mugodi u tshi dilika. Zwone ndi zwauri tshinwe na tshinwe tshi tshilaho tshi fhedza nga u fa.

**Magumo**

Murendi o kona u shumisa ndima/zwitanza u bvisela khagala muhumbulo muhulwane wa uri vhutshiloni a hu na a langaho lufu, tshashu ndi u zwi tangedza na u pfelana vhutungu.

**[10]****MBUDZISO YA 2: VHURENDI – MBUDZISO PFUFHI****RI BVA KULE – NM Musehane**

- 2.1 Murendi u khou toda u sumbedza u kondeliwa ha muthu musi a tshi toda u wana ndivho/a zwo ngo leluwa, fhedzi ra fhedza ro bvelela.√√ (2)
- 2.2 Murendi u khwathisa uri zwe a swikelela u bva vhutukuni o zwi wana zwi tshi konda vhukuma.√√ (2)
- 2.3 Muhumbulo muhulwane une murendi a toda u u bveledza ndi wa uri zwi dzhia tshifhinga tshilapfu uri muthu a bvelele/bveledze/vuledze zwithu zwine a tama u zwi swikelela.√√ (2)
- 2.4 Tshifhinga ndi tshone tshi langaho/laulaho u bvelela/konadzea ha zwithu zwothe vhutshiloni/Zwi dzhia tshifhinga uri zwithu vhutshiloni zwi bvelele nga ndila ine zwa bvelele ngayo.√√ (2)
- 2.5 Ee, ngauri muthu ha ri u bebwa a mbo di vha muthu muhulwane, na daka, zwimela/miri a zwi ri u mela zwa mbo di dalafhadza shango, hu muthu, hu madaka zwothe zwi dzhia tshifhinga uri zwi aluwe.√√ (2)

**[10]**

**MBUDZISO YA 3: VHURENDI – MBUDZISO PFUFHI****'LO TSHA' – NE Phaswana**

- 3.1 Murendi u tama ri tshi pembelela mbofholowo yo daho nga u fhela ha muvhuso wa tshitalula.√√ (2)
- 3.2 Ipfi 'mulilo' li sumbedza u konḁa/lemela ha zwithu. Afho he la shumiswa hone murendi u toḁa u sumbedza uri afho tshitangadzimeni ndi he vhunzhi ha vhalwelambofholowo vha fhedza tshifhinga vhe hone vha tshi khou konḁisela muvhuso wa tshitalula/vha u pfisa vhutungu, izwo zwo vho kunda muvhuso uyo u zwi thivhela/katudza.√√ (2)
- 3.3 Murendi u khou toḁa u khwathisedza dakalo line a vha nalo la u pembelela mbofholowo yo waniwaho nga vharema vha lino shango.√√ (2)
- 3.4 Vhudipfi ha u pfa vhutungu.√ Murendi afho kha vese/mutaladzi u sumbedza uri vharema vho vhaiswa vhukuma nga tshitalula.√ (2)
- 3.5 Ee/Ndi a tendelana nakwo. Ngauri vhalwelambofholowo vhe vha vha vha tshi dzhiwa vhe vhatu vha songo lugaho, ndi vhone vhane vha khou fhaḁa shango hu si na u shuluwa ha malofha.

**KANA**

Hai/A thi tendelani nakwo. Ngauri vhaḁiwe vhalwelambofholowo vho shanduka, nthani ha u fhaḁa shango vhone vha vho tou ri tswela/homboka lupfumo lwaḁo/lwa vhashai nga tshandanguvhoni/vhuḁaḁa.

[Maraga MBILI kha mbuno i pfadzaho.]√√

(2)  
[10]

**MBUDZISO YA 4: VHURENDI – MBUDZISO PFUFHI****'RAMAREMISA' – Z Mutsila**

- 4.1 Ndi thendokhoḁi/tshikhodo/vhurendi ha sialala/tsiavhafu.√ Murendi u khou renda/khoḁa nga ha u dzheniswa ha Ramaremisa vuhosini vhunga e ene muḁe waho.√ (2)
- 4.2 Ndi onomatopia.√ Murendi u khou sumbedza kulilele kwa lufhalafhala na kwa tshigidi nge a nea maipfi a sumbedzaho/tanaho mubvumo/muungo wazwo.√ (2)
- 4.3 Ndivho ndi ya u sumbedza uri vuhosi vhu naka u vhangwiwa, naho hu tshi nga vha na u shuluwa ha malofha, fhedzi muḁe waho u vha ene a no fhedza o dzhena.√√ (2)

- 4.4 Mutevhetsindo ndi wa u t̃avhanya,√ murendi u takalela u dzheniswa ha Ramaremisa ṽhuhosini.√ (2)
- 4.5 Ee/Ndi vhona zwo tea. Ngauri ndi mvelele ya Tshivenda uri ṽhuhosi vhu vhang̃iwe uri hu wanale ene-ene o teaho tshidulo tsha ṽhuhosi. Mahwasane ndi ene ane a ð̃ivha ñdu yo tewaho nga vhukoma ha Luaname, lune ha tea u dzhena muth̃ihi wa ṽhana kha vhatukana vha L̃igegise.

### KANA

Hai/A zwo ngo tea u ralo. Ngauri makhadzi na makhosimunene vha tea u dzudzanya ñdu ya ṽhuhosi hu si na ṽhuluta na ṽhumbulu u itela uri hu si vhe na mivhango.

[Zwiñwe na zwiñwe zwi p̃falaho.] √√

(2)  
[10]

### NA

## VHURENDI VHU SONGO VHONWAHO (KHOMBEKHOMBE)

### MBUDZISO YA 5: VHURENDI – MBUDZISO PFUFHI

#### 'TSHELEDE' – W Silidi

- 5.1 Murendi u t̃odou bvisela khagala uri tshelede i a ð̃isa/bveledza lukuna kha muthu.  
[Kana zwiñwevho zwi p̃falaho.] √√ (2)
- 5.2 Ndi l̃iedzamuthu/l̃ifanyamuthu.√ Ngauri tshelede i khou dzhiiwa sa muthu ya itiswa nyito sa muthu a tshilaho.√ (2)
- 5.3 Murendi u shumisa pharadokisi iyi (maipfi mavhili ane a hanedzana) u sumbedza uri tshelede i na zwivhi na zwivhuya kha lushaka.√√ (2)
- 5.4 Muhumbulo muhulwane une murendi a tama u u bvisela khagala ndi wa uri naho tshelede hu na zwinzhi zwine ya thusa ngazwo, u vha nayo zwi na masiandaitwa mavhi manzhi ṽhutshiloni ha ṽhathu.√√ (2)
- 5.5 Ee, ndi a vha p̃fela ṽhutungu, ṽhana arali vha si na khotsi vha sala vha tshi tambula ngauri hu vha hu si na muthu ane a ð̃o sala a tshi vha uñda, nahone a hu na tshi na ndeme u fhira mubebi/khotsi muð̃ini.  
[Kana zwiñwevho zwi p̃falaho.] √√ (2)

[10]

**THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA A: 30**



## **KHETHEKANYO YA B: NGANEA**

### ***NANDI NDI SHENGA?*– NE Sigogo**

#### **MBUDZISO YA 6: *NANDI NDI SHENGA?*– MBUDZISO NDAPFU**

**KHA VHA DZHIELE NZHELE:** Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

**Maraga dza mbuno: 15**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:**

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2

## **ADENDAMU**

Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi. Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.

- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la u fhedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

## **Marangaphanda**

Khudano ndi u sa pfesana/andana vhukati ha vhabvumbedzwa kana u lwa ha mihumbulo kha mubvumbedzwa ene mune. Hu na khudano ya nda na ya ngomu. Khudano ya nda i vhonele nga tsemano kana nndwa dzine vhathu vha tou farana nga zwanda ngeno ya ngomu i tshi vha hone vhukati ha muanewa ene mune. Vhaanewa ndi vhathukhumbulelwa vhane muwali a vha shumisa u bvedza bugu yawe.

## **Mbuno**

Kha iyi nganea hu na hunzhi he vhabvumbedzwa vho fhambanaho vha tutuwedza na u bvedza khudano.

### Khudano vhukati ha Vho Madilaga na Vho Luvhani.

- Vho Madilaga vha halifhela Vho Luvhani nge vha vha vha khou vha vhudza uri ngei kiliniki vho vhudzwa u pfi vho vhifha muvhilini.
- Vho Madilaga vha kwasha khaphu ye vha vha vha khou nwa ngayo tie. Vha vhudza Vho Luvhani uri vha do vha ita zwe vha ita khaphu. Vho sinyuswa nga musu Vho Luvhani vha tshi vha vhudza uri Vho Tshianeone khonani yavho vha na lutshetshe. Musi Mutshutshu a tshi vhudzisa mme awe uri vha do ya vha renga lini muuwe niwana, Vho Madilaga vha a dzhenelela vha tshi fhindula nga u tou goḁa mufumakadzi wavho uri muthu a no beba vhana vhanzhivhanzhi ha ngo takala zwavhudi thohoni.
- Tsemano yo vha hone musu Vho Luvhani vha tshi amba uri zwa lwendo lwa u ya Durban musu zwickolo zwo vala a zwi nga vhi hone ngauri ndi u tambisa tshelede na uri Lufuno u tea u ya theshiari.
- Vho Luvhani vha vhudzwa u pfi vha ngalangadze mihwalo nga mukalaha ngauri vhone a vha tsha toḁa lutshetshe. Izwi zwi sinyusa Vho Luvhani vha fhedza vho nala vha tuwa.
- Vho Madilaga vha sema Vho Luvhani vhe vha vha vha tshi khou vha vhudzisa uri dzina la niwana li nga pfi nnyi.
- Vho Madilaga vha gungulela Vho Luvhani nge vha beba niwana a na lino.
- Inwe khudano i vha hone musu Vho Luvhani vha tshi vhudza Vho Madilaga uri Vho Ana vho vha vha khou sema niwana wavho uri ndi shenga, Vho Madilaga vha vha halifhela vha ri zwa uri Tshifhiwa ndi shenga zwi khou bvuma shango lothe lune vhone a vha zwi dzheni.
- Vho Madilaga vha sema Vho Luvhani uri vha diita munna nge vha vhidza mutangano khathihi na u amba nga niwana wavho Tshifhiwa a no khou kolewa uri ndi shenga.

### Khudano vhukati ha Vho Muvhi na Vho Madilaga.

Vho Muvhi vha kaidza Vho Madilaga musu vha tshi khou sengiswa nga ha u sa tikedza mufumakadzi kha u dihwala have uri kha vha lindele niwana a tshi bebwa vha konou mu rema nga banga.

### Khudano vhukati ha Vho Ana na Vho Luvhani.

Vho Ana vha semana vha tshi ri niwana wavho a songo vha o luiwa nga shenga nge a vha a khou lilela mupopi wa Tshifhiwa musu vha khou tamba vhothe.

### Khudano vhukati ha Vho Madilaga na Vho Mainganye.

Vho Madilaga vha seiwa nga khaladzi avho uri ndi vhone vhane vha khou dikwashela muta nga u sa tikedza mufumakadzi wavho.

### Khudano vhukati ha Vho Ana na Vho Mboneni.

Vho Ana vha sema Vho Mboneni nge vha ri musu vha tshi vha vhudzisa uri ndi vhonnyi vhe vha vha vho da mudini wa Vho Madilaga vha si vha fhindule zwavhudi.

Khudadano vhukati ha Vho Ana na Vho Madilaga.

Vho Ana vha sema na u pomoka Vho Madilaga vha tshi ri mmbwa dzavho dzo vhulaha zwibudzana zwavho.

Vho Madilaga vha vhudza Vho Ana uri vha songo dzhena mudini wavho ngauri ndi vhone vho vha itisaho uri vha lwe na mufumakadzi wavho nge vha kolela Tshifhiwa vha tshi ri ndi shenga.

**Khudadano ya ngomu.**

- Tshifhiwa sa niwana o aluwaho a tshi vhudzwa zwauri u shenga o vha na mutsiko wa u vhengwa na u sa tangananedzwa nga vhadzulatsini na vhunzhi ha vhadzulapo vhuponi he a bebelwa khaho.
- Vho Madilaga vha na mutsiko wa u vha na niwana wa vhuṅa we vha vha vha songo mu lavhelela, zwa dovha hafhu zwa naniswa nga u a bebwa e na lino la ntha.
- Vho Luvhani vha vha na mutsiko wa u diwana vho dihwala nge vha divha uri munna wavho Vho Madilaga vha nga si zwi tangananedze. Izwi zwi dovha zwa naniswa nge na niwana a vho bebwa e na lino lithihi la ntha lwe zwa ita uri a si tangananedzwe nga vhathu, vha vho fhedza vho tou pfuluwa.

**Magumo**

Muniwali o kona u shumisa vhaanewa u bveledza khudadano. Henefha ndi he a shumisa vhaanewa vho fhambanaho mafhungoni a nganea iyi.

[25]

**NANDI NDI SHENGA – NE Sigogo**

**MBUDZISO YA 7: NANDI NDI SHENGA – MBUDZISO PFUFHI**

- 7.1 Mafhungo aya a tana tshipida tsha mathomo a puloto,√ ngauri ndi hune ra khou thoma u pfa thaidzo i re hone mutani wa ha Madilaga i vhangwaho nga u dihwala ha Vho Luvhani, zwe zwa vha zwi songo lavhelelwa na u tangananedzwa mutani uyo.√ (2)
- 7.2 Ndi khudadano ya nṅa.√ Vho Madilaga vha sema Vho Luvhani nge vha vha vhudza uri khonani yavho Vho Tshianevo vha na lutshetshe/Vho Madilaga vha sema Vho Luvhani vha tshi pfa uri Vho Luvhani vho vhiḥa muvhilini.√ (2)
- 7.3 Zwine zwi si tangananedzee kha vhutshilo ha Vho Madilaga sa khotsi mutani ndi zwi tevhelaho:
- U vha munna a re na vhudobeleli.
  - U hana vhana vha tshi anda zwi itwa vhasadzi hu si munna.
  - U semana.
  - U vha na mbiti.
  - U latedza mufumakadzi wavho musi vho dihwala.
- [ZWIVHILI fhedzi zwi pfalaho.]√√ (2)

- 7.4 U hana u tangedza thumbu ha Vho Madilaga he ra khou hu pfa mafhungoni aya ri dovha hafhu ra hu pfa musi niwana o bebwa e na liño.√√ (2)
- 7.5 Muiwali u ri nea mathakheni a musi zwithu zwi tshi thoma u nakela Tshifhiwa na mme awe Vho Luvhani. U bvedza mathakheni awe musi Tshifhiwa a tshi phasa nga naledzi a wana na bazari kha vha ha Mercedes Benz ya u ya u guda ngei kha la Germany he a fhedza o wana hone mushumo. √√ [2]
- 7.6 Muhumbulo muhulwane wa iyi nganea ndi wa u tsivhudza vhokhotsi uri vha songo lata vhana ngauri vha nga fhedza vhe vhone thikho dza midi.√ Vho Madilaga a vho ngo tangedza Tshifhiwa we a bebiwa e na liño, a vho fhedza o vha ene thikho ya muḍi.√√ [Maraga NTHIHI kha muhumbulo na MBILI kha thikhedzo.] (3)
- 7.7 Muiwali u tama u tsivhudza uri vhatu vha songo funesa u sokou gidimela mafhungo a sa vha kwami, ngauri zwi nga fhedza zwo vha shonisa na u vha lutanya na mashaka avho.√ Vho Maambavhaniwe vho gidimela sibadela u vhona niwana we a bebwa e na liño, vha vho wana uri ndi niwana wa muzwala wavho Vho Luvhani, vha niwa nga thoni. √√ [Maraga NTHIHI kha tsivhudzo na MBILI kha thikhedzo.] (3)
- 7.8 Siangane na fhethuvhupo zwo vha na thuthuwedzo ya uri sa vhupo ha mahayani hune tsheo dza dzhiwa nga khosi, vha re na milandu vha lifhiswa nga khoru, ya vha yone ndatiso yavho.√√ (2)
- 7.9 Vho Madilaga ndi munna a si na vhudifhinduleli ngauri a vha tangedzi niwana Tshifhiwa,√ ngeno Vho Luvhani vha tshi dzhia vhudifhinduleli ha u tangedza niwana wavho Tshifhiwa. Vho Madilaga vha na tshituhu ngeno Vho Luvhani vha na mbilu yavhuḍi.√ (2)
- 7.10 Hai/A zwo ngo tea, ngauri:  
 - Vho vha vha tshi khou kolela niwana wa muhura wavho Tshifhiwa nge vha ri ndi shenga.  
 - Vha sema mushumi wa Vho Madilaga ane a pfi Vho Mmboneni vha songo tshinya tshithu.  
 - Vha dzulela u hofhola Vho Luvhani nga u semana khole vha tshi ri shenga li do luma vhana vhavho lune tshilonda tsha hone a tshi nga fholi, zwine zwa vha uri a si mafhungo avhuḍi  
 - Vha pomoka Tshifhiwa uri ndi ene we a vhulaha zwibudzana zwavho.  
 - Vha na vhufarafara ha mishonga na u tenda kha dzianga.  
 [ZWIRARU fhedzi zwi pfalaho.] √√√ (3)
- 7.11 - Ndo vha ndi tshi nga ya u wana ngeletshedzo kha mushumelavhapo.  
 - Ndo vha ndi tshi nga vhiga mulandu mapholisani kha vhothe vhane vha kolela niwananga.  
 - Ndo vha ndi tshi nga vhidza vhatu vhahulwane vha lushaka na vhamusanda uri hu tandululwe thaidzo ine nda vha nayo.  
 - Ndo vha ndi tshi do toda tsivhudzo kha vhoramilayo.  
 [ZWIVHILI fhedzi zwi pfalaho.]√√ (2)

[25]

**ISHA LA MITODZI – NE Phaswana****MBUDZISO YA 8: ISHA LA MITODZI – MBUDZISO NDAPFU**

**KHA VHA DZHIELE NZHELE:** Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

**Maraga dza mbuno: 15**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:**

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2
- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la u fhedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

**ADENDAMU****Marangaphanda**

Khudano ndi u sa pfesesana/andana vhukati ha vhabvumbedzwa kana u lwa ha mihumbulo kha mubvumbedzwa ene mune. Hu na khudano ya nda na ya ngomu. Khudano ya nda i vhone nga tsemano kana nndwa dzine vhathu vha tou farana nga zwanda ngeno ya ngomu i tshi vha hone vhukati ha muanewa ene mune. Vhaanewa ndi vhathukhumbulelwa vhane muiwali a vha shumisa u bvedza bugu yawe.

**Mbuno**

- **Khudano ya nda**
  - Ho vha na khudano vhukati ha Maria na mme awe musi vha tshi mu vhudzisa nga ha u funana hawe na Vho-Loshani he Maria a fhedza o zwi hanedza.
  - Khudano i vha hone musi Aifheli o no wana zwauri Maria o vhifha muvhilini, nahone hu tea u vha na ndugiselo dza munyanya. Phambano i vha hone musi hu tshi tea u vha na muthu a no do tshimbidza mafhungo. Maria ha tendi Vho-Loshani vha tshi vha vhone mutshimbidzi wa mafhungo/ndila ngeno Aifheli a sa imi nae.

- Iiwe khudano i vha hone musu hu tshi nangiwa duvha la mutshato. Maria u ri mutshato u tea u vha hone nga murahu ha miwedzi mivhili, ngeno Aifheli a tshi khou toda u tshi vha hone nga murahu ha miwedzi mitanu.
- Ho vha na khudano vhukati ha Vho-Maria na Vho-Aifheli ya uri vha tea u dzula ngafhi vhunga Vho-Maria vha tshi tama u dzula Thohoyandou vha tshi shavha mafhungo avho. Vho-Aifheli a vho ngo tenda saizwi vho vha vha tshi tama u bveledza shango la havho.
- Ho vha na khudano vhukati ha vha lushaka na Aifheli nga mafhungo a uri Vho-Loshani vha dzhenadzhenana hani kha mafhungo a Tshipate ngeno vhe mutsinda.
- Ho vha na khudano vhukati ha Vho-Denga na mukalaha Vho-Maduka (vhabebi vha Maria) nge mukalaha vha ri vhone a vho ngo vhudzwa ngeno vho vhudzwa mafhungo a u kolodwa ha tshelede ya u mala ye ya pfi i do bva nga murahu.
- Hu dovha ha vha na khudano vhukati ha Vho-Maria na Vho-Aifheli musu Vho-Maria vha tshi vhudzwa nga ha u funana ha Musatondwa na Rotondwa. Vho-Maria vha ri nwana wavho a nga si funane na nwana wa Vho Loshani ngauri ndi mutuku. Vho-Maria vha ita na u lidza na tsaniwa.
- Fhungo la uri Musatondwa na Rotondwa vha tea u malana li disa khudano vhukati ha Vho-Loshani na Vho-Aifheli, nge Vho-Loshani vha hana avha vhana vha tshi malana ngeno Aifheli ene a tshi ima na la uri vhana kha vha malane. Vho-Loshani vho fhedza vho pfuluwa afha Folovhodwe nge vha vhona zwithu zwo no vhiha.

### Khudano ya ngomu.

- Hu vha na khudano ya nga ngomu musu Vho-Loshani vho humbelwa u vha mudzudzanyi wa mutshato. Vho-Loshani vha tshi zwi humbula vha wana zwi tshi vha kela matari, nge vha wana vha sa divhi uri vha ite mini, vhunga vho vha vhe kha tshiphiri na Maria tsha u pometshedza Aifheli thumbu iyo.
- Iiwe khudano yo vha hone musu Maria a tshi humbula uri u khou ita zwithu zwo khakheaho zwa u pometshedza Aifheli ngeno o mu lugela. Hezwi zwi fhedza zwo mu humbudza na u ya kha mushumelavhapo, a vho tou shavha u tangana na vhatu vhane vha mu divha.
- Maria u vha na khudano ya nga ngomu musu a tshi humbula zwe a eletshedzwa nga khonani yawe Thikolelwi, nga ha mafhungo awe a u funana na Vho-Loshani. Tshinwe tshi no mu disela khudano ya nga ngomu ndi tsha uri arali a fhedza o beba nwana a no fana na Vho-Loshani nga vhutswu, u do tou zwi ita hani vhunga Aifheli e mutswuku.

### Magumo

Muniwali o kona u shumisa vhaanewa u bveledza khudano. Henefha ndi he a shumisa vhaanewa vho fhambanaho mafhungoni a nganea iyi. [25]

KANA

**MBUDZISO YA 9: ISHA LA MITODZI – MBUDZISO PFUFHI**

- 9.1 Mafhungo aya a tana tshipida tsha mathomo,√ Vho-Loshani ri takuwa navho mathomoni a nganea iyi vha na thaidzo ya uri vho gonyisa Maria miri ngeno e na muthannga wawe Aifheli ane a vha khonani yavho.√ (2)
- 9.2 Ndi khudano ya ngomu. Afha Maria na Vho-Loshani vhuvhili havho vha na thaidzo ya uri vho khakhela Aifheli lune vha vho humbula na u mu pometshedza mihwalo yavho.

**KANA**

- Ndi khudano ya nda. Maria na Vho-Loshani vha khou kudana nga niwambo wa thumbu i songo lavhelelwaho.  
[Maraga 1 ya lushaka lwa khudano, na 1 ya thikhedzo]√√ (2)
- 9.3 - Vho-Loshani vha tshi andana na musidzana wa khonani yavho ngeno vhone vhe na mufumakadzi wavho.  
- Vho-Loshani vha dovha hafhu vha luka maano a u pometshedza Aifheli mihwalo ye vha ita.  
[Zwivhili fhedzi zwi pfallaho.]√√ (2)
- 9.4 Mufhindulano uyu u thusedza kha uri mafhungo e vha luka afha, o vho fhedza o bvelela ngei phanda nge Aifheli a vho tenda u mala Maria sa zwe avha vhavhili vha vha vha tshi khou toda zwi tshi ralo.√√ (2)
- 9.5 Muñwali u bvedza mathakheni musi zwithu zwo no vhifha tshothe, nge Rotondwa na Musatondwa vha thoma u funana na u divhadza vhabebi uri vha vho toda u malana zwe zwa ita uri tshiphiri tsha Vho-Loshani na Maria tshi bvele khagala.√√ (2)
- 9.6 Muhumbulo muhulwane ndi wa uri naho wa ita zwithu wo dzumbama zwi fhedza zwo bvela khagala.√ Vhukwila na u sa fhulufhedzea ha Vho-Loshani na Maria zwa u pometshedza Aifheli mihwalo, zwo fhedza zwo wanala/bvela khagala musi Rotondwa na Musatondwa vha tshi vho fhedza vho malana.√√  
[Maraga NTHIHI kha muhumbulo na MBILI kha thikhedzo.] (3)
- 9.7 Muñwali u tama u eletshedza uri vhathu vha tea u fhulufhedzea kha miano yavho ngauri zwa sa ralo u a fhedza wo wela khomboni.√ Maria ho ngo fhulufhedzea kha muano wawe na Aifheli, zwo ralo ene o vho ita zwa u funana na Vho-Loshani lwe a fhedza o vhifha muvhilini.√√  
[Maraga NTHIHI kha ngeletshedzo na MBILI kha thikhedzo.] (3)
- 9.8 Siangane ya Yunivesithi ya Venda hune matshudeni vha bvaho kha mivhundu yo fhambanaho vha tangana hone nahone vha dilanga, zwo ita uri Musatondwa na Rotondwa vha funane na u tshinyana ngeno vha sa divhi uri vha vhana vha khotsi muthihi.√√ (2)

- 9.9 Vho-Loshani a vha fhulufhedzei kha mufumakadzi na khonani yavho,√  
ngeno Aifheli e muthu ane a fhulufhedzea kha mufunwa na muṭa wawe.√ (2)
- 9.10 Hai/A zwi tangedzei.  
- Vho-Loshani a vha fhulufhedzei kha mufumakadzi wavho Vho-Josephine.  
- Vho-Loshani vha funana na Maria ane a andana na Aifheli ane a vha khonani yavho.  
- Maria u funana na Vho-Loshani vha re na mufumakadzi wavho.  
- Maria ha fhulufhedzei kha muṭhannga wawe Aifheli.  
- Vho-Loshani na Maria vha ita vhukwila ha u pometshedza mihwalo ye vha ita kha Aifheli.  
[ZWIRARU fhedzi zwi pfallaho.] √√√ (3)
- 9.11 - Ndo vha ndi tshi nga vhudza Aifheli ngoho ya zwo bvelelaho vhukati hanga na Vho-Loshani.  
- Ndo vha ndi sa ḁo luka vhukwila ha u pometshedza Aifheli mihwalo ya Vho-Loshani.  
- Ndo vha ndi sa ḁo tenda u dzhena kha mbingano na Aifheli vhunga thumbu i si yawe.  
- Ndo vha ndi tshi ḁo vhudza nwananga ngoho ya uri Vho-Loshani ndi khotsi awe wa malofha.  
[ZWIVHILI fhedzi zwi pfallaho.]√√ (2)  
[25]

## KANA

### *KHUVHANGANYO YA FOLUKUḶOO* – RV Tshikovhi

### MBUDZISO YA 10: *KHUVHANGANYO YA FOLUKUḶOO* – MBUDZISO NDAPFU

**KHA VHA DZHIELE NZHELE:** Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

**Maraga dza mbuno: 15**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:**

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2



**ADENDAMU**

- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la u fhedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

**Marangaphanda**

Ndi ngoho uri mañwalwa a sialala a ri bveledzela vhaanewa vha ndeme nga mishumo yavho khathihi na u tana lutendo na mvelele dza vhatu, hu tshi katelwa na ngoho dza vhutshilo dzine ra tea u dzi tangedza. Lungano na tshikhodo zwo nekedzwaho zwi khwathisedza izwi.

**Mbuno**

- Nga lungano lwa '**Vho RN Mandela vha vhofoholola Afrika Tshipembe**' muñwali u tana zwivhuya na u kondelela zwe Vho Mandela vha ita musi vha tshi lwela mbofoholowo ya tshaka dzothe dza Afrika Tshipembe. Zwi takadzaho na u nyanyula ndi zwa uri:
  - Vho Mandela vho vha murangaphanda a si na tseda nge vha litsha mushumo vho vhusa themo nthihi fhedzi/(miñwaha miñanu).
  - Vho sika tshikwama tshine tsha thusa vhana na u fhaṭa zwiimiswa zwo fhambanaho zwa u thusa lushaka sa zwibadela/maongelo.
  - Vho tuṭuwedza khangwelano ya dzitshaka na mulalo kha lothe la Afrika Tshipembe.
  - Vho dovha hafhu vha tuṭuwedza matshilisano kwao na u thonifhana vhukati ha dzitshaka, muga hu u thivhela dziphambano.
  - Mishumo yavho yo takalelwa nga lifhasi lothe nga vhuphara.
  - Vho vha muthu wa ndeme kha lino na kha lifhasi lothe nga u angaredza.
- Tshikhodo tsha sialala tsha '**Thovhela Muthuhathoñwi Rammbuda**,' murendi u tana na u khoda Vho-Rammbuda sa murangaphanda o taluleaho, wa vuhali.
  - Murendi u bveledza Thovhela uyu e muthu ane a gidima nga maanda na u dipilela nga u tsa nga makumbe o nembelelaho luwani na vutali ha tsireledzo nga u shavhela bakoni misi o tshotelwa nga maswina. Ndi muhali wa vhahali a divhaho zwitiratedzhi zwa nndwa.
  - Thovhela avha vha bveledzwa vhe khosi i sa levheli vhañwe vhatu, ndi khosi ya mulalo, fhedzi vha tou hana u levhelwa.
  - Mvelele na lutendo lwavho zwo disendeka kha mulalo.

**Magumo**

Muñwali o kona u shumisa lungano na tshirendo tsha sialala u bvisela khagala chungoho ha likumedzwa lo nekedzwaho kha iyi mbudziso hu si na u timatima. [25]

**KANA**

**MBUDZISO YA 11: KHUVHANGANYO YA FOLUKULOO – MBUDZISO PFUFHI**

- 11.1 Ndi lungano lwa tsikov/ ngauri lu khou sumbedza he phukha dza thoma hone u wana mitshila.√ (2)
- 11.2 Mu Janetsheli u khou tana tshipida tsha mathomele/mvulatswinga/ ngauri lungano lu tshi thoma lu thoma nga maipfi a uri 'salungano salungano' muga hu u ramba vhatsheshelesi uri vha didzhenise kha lungano lune lwa khou todou anetshelwa.√ (2)
- 11.3 Mubva ha na nzie, nzie dzi khoroni./Tsha kule tshi wanwa nga muhovhi.√ (1)
- 11.4 Mbila yo vha i tshi sumbedza u vha na vhubva,√i tshi fulufhela uri i do wana thuso kha dziwe phukha u ya nga hu sa fheli,√ a zwi mangadzi magumoni a ulwu lungano mbila hu si tshe na na zwe ya wana zwi i takadzaho.√ (3)
- 11.5 Mu Janetsheli u tama ri tshi guda uri muthu u fanela u tou dishumela uri a wane zwivhuya a sa lindele thuso i bvaho kha vhaiwe vhatu./Vhatu kha vha litshe vhubva na u dzulela u itelwa/shumelwa nga vhaiwe/Zwivhuya zwi tou shumelwa.√√ [Maraga 2 kha muhumbulo muthihi wo khwathaho.] (2)
- 11.6 11.6.1 Gwavhava li imela vhatu vhane naho vha tshi khou fhurwa vha nga a vha zwi vhoni, vha dzhia liga li vhavhaho mafhedziseloni vha songo amba/Vhatu vha kondelaho u thusa vhaiwe/Vhatu vha sa bvafhi.√ (1)
- 11.6.2 Mbila yo imela vhatu vha vhubva, vhane vha toda u shumelwa vho themba u fhuredzela vhaiwe/Vhatu vhane vha toda zwithu zwavhudi naho vha songo zwi shumela.√ (1)
- 11.6.3 Randevhe tsho imela vhatu vha vhatali vhane vha newa maimo avhudi ho sedzwa thuso yavho.√ (1)
- 11.7 - Ndo vha ndi tshi do litsha vhubva nda tevhedza mulanga wa u vha na tshumisano na vhaiwe vhatu.  
- Ndo vha ndi sa do rumela muthu u ya mutanganoni wa phukha wa u phakha mitshila; ndo vha ndi tshi do tou ya nga nne mune.  
[Zwivhili fhedzi zwi pfallaho.]√√ (2)
- 11.8 Ipfi 'dyambula'li amba u thukhula luzwa,√ zwi sumbedzaho u vha na maanda mahulu a lushaka lwa Vhalaudzi.√ (2)

- 11.9 Murero: Khuhu ya phambo a i imbi mutsho.√  
Thalutshedzo: Mufumakadzi ha vhusi, hu vhusa munna/ha thomi mafhungo.√ (2)
- 11.10 Ndi khosi i funwaho na u tthonifhiwa/huliswa nga vhalanda vhayo, ya maanda, nahone i tsireledzaho lushaka lwayo.√√ (2)
- 11.11 Muhumbulo muhulwane ndi wa u khoda√/hulisa lushaka lwa Vhalaudzi vha Lwamondo, uri lwo shumela lushaka lwa Vhavenda zwavhuḍi nga ndila ye lwa sala lwo fhateva vhukuma. Tshi tana Vhalaudzi vha Lwamondo vhe vhathu vha maanda, vha si na muvhango, vha vhuluvha.√ (2)
- 11.12 Ee. Nga mvelele na maitete a sialala Vhavenda vho dowela u ya u vhiga mafhungo kha vhadzimu vhavho, hu u sumbedza khuliso na u rerela zwidzimu zwavho.

### KANA

Hai. Zwa u rerela zwidzimu a zwi tsha shuma kha lifhasi la zwino.

[Maraga 2 kha muhumbulo u pfalaho.]√√

(2)

[25]

**THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA B: 25**

**KHETHEKANYO YA C: DIRAMA****MBUDZISO YA 12: U LEMA HU FHIRA U LOTSHELWA – MBUDZISO NDAPFU****U LEMA HU FHIRA U LOTSHELWA – IP Demana**

**KHA VHA DZHIELE NZHELE:** Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

**Maraga dza mbuno: 15**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:**

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoudu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoudu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoudu 1–2 u wana maraga 2

**ADENDAMU**

- Izwi hu tou vha mutheo wa u tola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga nekeda tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la u fhedza musi vha tshi tola/maka mbudziso iyi.

**Marangaphanda**

Mudzedze wa tshifhinga ndi tshifhinga tshe mafhungo a dirama a bvelela ngatsho, khathihi na u sielisana hatsho. Tshifhinga tshi nga vha tsha kale/musalaula kana tsha zwino/musalauno. Muanewa ndi muthukhumbulelwa/mubvumbedzwakhumbulelwa ane muniwali a tana kutshilele kwawe a tshi itela u bvedza mafhungo a dirama yawe. Kutshilele, kuhumbulele na lutendo lwa vhathu zwi langwa nga tshifhinga.

**Mbuno**

Mafhungo a dirama iyi a khou bvelela kha tshifhinga tsha zwino/musalauno. Vho-Mariṭa ndi mufumakadzi ane a khou tshila kha tshifhinga tsha zwino hune vhabebe vha lema vhana nga zwine vha vha nazwo, khathihi na mbofholowo i re hone.

- Vho-Marita vho vha vha tshi shuma mishumo ya hayani ngeno niwana wavho Mashudu o tou dzula a sa iti tshithu ngauri vho vha vho mu lema. Vhana vha vhasidzana ri lavhelela uri vha fanela u thusa vhomme avho kha mishumo ya hayani.
- Vho-Marita vha dzula fhasi vha amba na Mashudu nga mafhungo a vhatannga vhane a pfana navho. Hezwi musalaula zwo vha zwi tshi ila.
- Vho-Marita vha vha na maanda a u dzhenelela munna wavho Vho-Nefefe musi vha tshi lingedza u kaidza niwana musi o vhuya hayani duvha do no kovhela. Izwi ndi zwa musalauno hune musadzi a vha na vhupfiwa.
- Vho-Marita vha shumisa tshitofu na ovene u lugisela niwana wavho Mashudu zwiliwa nahone vha zwi bika khishini.
- Vho-Marita vha thithisa kha matshimbidzelwe a tshikolo nga u ya vha sema mudededzi Vho-Ludwevha nge niwana wavho a si vha vhudze ngoho a vho ri vho sokou mu rwa a songo tshinya tshithu. Na zwenezwi ndi zwa ano maduvha.
- Vho-Marita vha tutuwedza niwana wavho uri a yo dzula na Tsaniwani naho a songo mu mala, zwine mulovha zwo vha zwi siho.
- Mafhungo a u divhulaha ha Vho-Marita nga dziphilisi a sumbedza tshifhinga tsha zwino ngauri kale mafhungo a mutani o vha a tshi tandululwa nga mirado ya muta. Vho-Marita vho fhedza vho divhulaha nga philisi musi Mashudu o no vha tanutshela, a tshi vho vha pomoka uri ndi vhone vho mu itaho uri vhutshilo hawe vhu si vhe havhudi.

## Magumo

Munwali o kona u shumisa mudzedze wa tshifhinga tsha zwino u bvisela khagala kutshilele kwa Vho-Marita. Mafhungoni a dirama iyi Vho-Marita vha lema Mashudu, vha a divhulaha nga philisi na u pikisana na munna, zwine zwa vha maitele ane a tshimbilelana na tshifhinga tsha zwino vhunga hu tshi vho vha na pfanelo kha nnyi na nnyi.

[25]

## MBUDZISO YA 13: U LEMA HU FHIRA U LOTSHELWA – MBUDZISO PFUFHI

### U LEMA HU FHIRA U LOTSHELWA – IP Demana

- 13.1 Vho-Marita vho olwa sa muthu wa u dihudza/dikukumusa/wa lunyadzo a nyadzaho munna wawe, v ane a dovha a vha mubebi o lemaho niwana wawe.v (2)
- 13.2 Nyito i takuwaho/u bveledza mafhungo,v ngauri thaidzo ya Vho-Marita ya u lema niwana wavho Mashudu ndi hone i tshi khou tou nana hune ra pfa vha tshi khou mu imelela musi khotsi awe vha tshi toda u mu kaidza.v (2)
- 13.3 Khudano i khou vhangwa ngauri Vho-Marita vha khou imelela Mashudu kha vhukhaki ha u vhuya vhusiku vhune khotsi awe Vho-Nefefe vha si khou andana naho.vv (2)

- 13.4 U imelela n̄wana kha vhukhaki ha Vho-Marita zwo fhedza zwo no vha vhulaisa musi n̄wana wavho Mashudu o no vha tanutshela. Na ene Mashudu o fhedza o no lovha nga u thulwa nga modoro musi a tshi khou shushedzwa nga Heleni musadzi wa Tsaniwani.√√ (2)
- 13.5 Hune ha vha na aironi ya dirama ndi ha musi Vho-Nefefe vha sa divhi uri Mashudu o ya vhatukanani ngeno Vho-Marita na rine vhavhali ri tshi zwi divha uri o ya vhatukanani, vhone vha ita na u mu khodela uri o tavhanya u vhuya.√√ (2)
- 13.6 Mulaedza ndi wa uri vhabebi vha songo lema vhana vhavho, vha tea u vha kaidza ngauri zwa sa ralo matshelo zwi dzhenisa vhana na vhabebi khakhathini huwe zwa fhedza nga u vha vhulaisa.√ Mafhungoni a dirama iyi Vho-Marita vho lema Mashudu vha fhedza vho divhulaha na ene a vho lovha nge a vho tou thulwa nga goloi.√√  
[Maraga 1 kha muhumbulo, na 2 kha thikhedzo.] (3)
- 13.7 Vhudipfi ha Vho-Nefefe ndi ha u dinalea/sinyuwa,√ vha tshi dinwa nga mufumakadzi wavho ane a tutuwedza n̄wana wavho Mashudu u tshila matshilele a sa tanganedzei a u funa vhatukana na u sa mu tutuwedza kha mafhungo a tshikolo.√ (2)
- 13.8 Zwi sumbedza uri Vho-Nefefe vho dinalea nga u pfa musadzi wavho Vho-Marita vha tshi khou imelela vhuada vhune n̄wana wavho Mashudu a khou ita ha u vhuya vhusiku.√√ (2)
- 13.9 U diwana ha Mashudu a tshi khou tshila kha tshifhinga tsha zwino, nahone kha vhabebi vha si na bono li no fana zwi tshi ya kha kualusele kwa vhana,√ zwi ita uri Mashudu a lemale a ite zwine a funa.√ Izwi ri zwi vhona musi a tshi vha na vathannga vhanzhi, a tshi vhuya hayani vhusiku, na u dzulela u lwa na khaladzi awe Khwathisani.√ (3)
- 13.10 - Hai/A zwo ngo tea, Tsaniwani o thithisa Mashudu kha pfunzo dzawe nga u funana nae.  
- U tshiswa ha Mashudu nga Tsaniwani zwo ita uri a fhambane na vhabebi vhawe.  
- Tsaniwani o vhulahisa Mashudu nge a shavhela nae tshikhuwani a mbo swika a thulwa nga modoro.  
- O mu fhura a ri ha na mufumakadzi

### KANA

Ee/Zwo tea.

- Ngauri arali vhatu vha tshi khou funana vha tea u malana.
- Mashudu o vha o tea o hana vhunga e tshikoloni.
- Zwo mu wana nga u sa pfa khotsi awe.

[ZWIRARU fhedzi zwi pfalaho.] √√√

(3)

13.11 Ee, ndi a mu pfela vhuṭungu.

- Ngauri u dzhielwa munna a si mafhungo a takadzaho.
- Ngauri o shushedza Mashudu nga lufhanga a shavhela badani a lovha, zwa vho ita uri ene a sale o no vha muvhulai naho o vha a songo diimisela zwone.
- Ngauri munna wawe o mu vhaisa nga u funa muṭwe musadzi ene e hone.

### KANA

Hai/A thi mu pfeli vhuṭungu.

- Heleni o vha o tea o songo shushedza Mashudu nga lufhanga ngauri lufhanga ndi tshihali tshi ofhisaho vhukuma.
- O vha o tea o tou dzudzanya mafhungo a munna wawe zwavhuḍi nga nyambedzano.
- O vha o tea o lwa na munna wawe a litsha u lwa na Mashudu we a tou ambiswa u fana nae.

[ZWIVHILI fhedzi zwi pfalaho.] √√

(2)  
[25]

### MBUDZISO YA 14: TSHILWAVHUSIKU – MBUDZISO NDAPFU

#### TSHILWAVHUSIKU – TT Mudau

**KHA VHA DZHIELE NZHELE:** Vha shumise adendamu iyi khathihi na rubriki i re mafhedziseloni.

**Maraga dza mbuno: 15**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo: 10**

**Maraga dza tshivhumbeo na luambo dzi avhelwe nga ndila i tevhelaho:**

- Tshivhumbeo: (Mathomo, mutumbu, magumo) maraga dza 6
- Luambo: maraga 4 dzo avhelwa nga ndila hei:
  - Arali e kha khoundu 4–5 u wana maraga 4
  - Arali e kha khoundu 3 u wana maraga 3
  - Arali e kha khoundu 1–2 u wana maraga 2

#### ADENDAMU

- Izwi hu tou vha mutheo wa u ṭola/maka mbudziso iyi. Zwi tevhelaho kha zwi shumiswe sa tsumbandila/maga a u thusedza musi vha tshi ṭola/maka mbudziso iyi.
- Vhalingiwa vha nga ṅekedza tsumbo/vhupfiwa/mbuno dzo angalalaho vhukuma musi vha tshi tikedza makumedzwa/vhuimo/kuvhonele kwavho.
- Kha vha shumise rubriki i re kha siatari la u fhedza musi vha tshi ṭola/maka mbudziso iyi.

## Marangaphanda

Mudzedze wa tshifhinga ndi tshifhinga tshe mafhungo a dirama a bvelela ngatsho khathihi na u sielisana hatsho. Tshifhinga tshi nga vha tsha kale/musalaula kana tsha zwino/musalauno. Muaneva ndi muthukhumbulelwa/mubvumbedzwakhumbulelwa ane muñwali a tana kutshilele kwawe a tshi itela u bveledza mafhungo a dirama yawe. Kutshilele, kuhumbulele na lutendo lwa vhathu zwi langwa nga tshifhinga.

## Mbuno

Mafhungo a dirama iyi a khou bvelela kha tshifhinga tsha kale/musalaula.

- Thovhele Tshilwavhusiku u nea thendelo maforotereke ya u dzula lwa tshifhinganyana a songo thoma a kwama vhaiwe magota nge maanda othe a vhulangi a vha e khae.
- Musi Vho Tshilwavhusiku vha tshi shumisa maanda e mahosi/vhothovhele vha fhiwa, u vha ene ane a tangedza thaidzo na u vha ambadzifhele kha u tandulula thaidzo dza vhadzulapo. Izwi ri zwi pfa musu magota mavhili, Vho Gangashe na Vho Mudzulikutama vha tshi ri u tangana na thaidzo dza maforotereke ane a pfala a tshi khou tambudza vhadzulapo, vha livha musanda u vhiga.
- Thovhele Tshilwavhusiku u vhidza tshivhidzo tshihulu khoroni uri mafhungo e a vha a tshi khou dina vhadzulapo a ambiwe. Tsheo dzothe dzi dzhiwa henefho khoroni, thovhele e ene ambadzifhele ngauri kale khosi yo vha i sa hanedzwi.
- Thovhele Tshilwavhusiku u vhudza vhalanda vhawe uri vha dilugisele pfumo line la do vha lone line la do kombetshedza maforotereke uri vha pfuluwe/tuwe. Izwi zwi sumbedza uri thovhela ndi ene we kale a vha e ene gumani-nga-nne vhunga zwine a amba a sa hanedzwi.
- Thovhele Tshilwavhusiku o vha na lutendo lwa uri pfumo nga mvelo a li bviwi hu songo ranga ha vhonevha ha vhonevha. Hu swika na hune a tenda uri hu na vhonevha vhane vha nga ita uri gulu i tshi thuntsha i shanduke madi. Izwi zwo itwa nge kale fulufhelo ri tshi da kha u kunda nndwani la vha lo vhewa kha vhonevha na madambi avho.
- Thovhele Tshilwavhusiku o fhedza o tshothela maforetereke a vha fhedza nga mmbi yawe ye ya vha yo ditama nga mapfumo, hu si zwigidi sa zwine zwa itea musalauno.

## Magumo

Muñwali o kona u shumisa mudzedze wa tshifhinga tsha kale u bvisela khagala kutshilele kwa Tshilwavhusiku. Mafhungoni a dirama iyi Tshilwavhusiku u sumbedza u vha na maanda othe a u langa na u dzhia tsheo ya shango a sa vhangiswi sa zwe zwa vha zwi tshi tendelwa nga u ralo musalaula.

[25]

KANA



**MBUDZISO YA 15: TSHILWAVHUSIKU – MBUDZISO PFUFHI**

- 15.1 Mukoma o olwa sa munna wa goswi, ngauri o shushedzwa nga tshigidi a tshuwa lwe a kundelwa na u vhiga zwavhudi tshiwo itsho. Ndi muthu a ofhaho u lwa/khakhathi, o shavha musu o shushedzwa.  
[Maraga 1 kha mvumbo, na 1 khathikhedzo] √√ (2)
- 15.2 Nyito i takuwaho/u bveledza mafhungo,√ ngauri thaidzo ya vhadzulapo vha Swongozwi i diswaho nga maforotereke ane a khou hana u bva he vha tou swielelwa, u tambudza na u vhulaha vhadzulapo, ho vha hu hone i tshi khou nana/aluwa na vhadzulapo vha tshi khou thoma u gungula.√ (2)
- 15.3 Phambano i khou vhangwa nga vhugoswi vhune mukoma a khou vhu sumbedza phanda ha khosi Tshilwavhusiku musu a tshi da u vhiga zwe a tangana nazwo ngei kha maforotereke.√√ (2)
- 15.4 Thaidzo ye vhadzulapo vha Swongozwi vha vha vhe nayo, ya maforotereke e a vha a tshi vho rwa, u vhulaha na u hana u tuwa mavuni e vha tou sendelelwa, zwo fhedza zwo vusa nndwa ye ya vhulahisa maforotereke na vhana nga mmbi ya vhadzulapo vha Swongozwi, yo rangwa phanda nga Thovhele Tshilwavhusiku.√√ (2)
- 15.5 Maforotereke ho ngo zwi divha uri Thovhele Tshilwavhusiku u khou da u vha tshothela vhusiku, ngeno rine sa vhavhali ro vha ri tshi khou zwi divha.√√ (2)
- 15.6 Muñwali u tama u rumela mulaedza wa uri arali muthu a dzhia tshithu tsha muñwe nga khani u fhedza o dzhena khakhathini. Maforotereke o hana u tuwa fhethu he a vha o tou sendeleliwa, vha fhedza nga u divhulahisa na vhana nga mmbi ya Tshilwavhusiku.  
[Maraga 1 ya muhumbulo, maraga mbili 2 dza thikhedzo] √√√ (3)
- 15.7 Thovhele Tshilwavhusiku o dinalea/sinyuwa. Izwi ri zwi vhona musu Thovhele a tshi sema vhalanda vhawe uri ndi matsilu, a ita na u vha vhudza uri a nga vha vhulaha arali vha sa tuwa phanda hawe.  
[Maraga 1 ya vhudipfi na maraga 1 ya thikhedzo] √√ (2)
- 15.8 Muñwali u toda u sumbedza uri mukoma o vha o tshuwa lwe na khosi ya mangala uri a nga vha hu uri o tangana na mini/Muñwali u khou toda u sumbedza uri mukoma o vha a tshi thonifha khosi yawe.√√ (2)

15.9 Thovhele ndi ene we nga tshifhinga tshe a tshila ngatsho sa khosi, a vha ene muthu ane a tea u pfiwa, ndi ene a dzhiaho tsheo dzi sa hanedzwi, ndi ene ambadzifhele.

- Izwi ndi zwone zwo itaho uri a ambe uri a sa mu thetshesesi a nga mu milisa tshivhindi/vhulaha a sa itwe tshithu.
- Ndi ene we a tendela maforotereke uri a dzule lwa tshifhinganyana a si na we a thoma a mu kwama.
- Ndi ene we a dzhia tsheo ya uri hu tea u bviwa pfumo la u lwa na maforotereke hu si na u hanedziwa.

[Maraga 1 ya mbuno, maraga 2 dza thikhedzo] √√√

(3)

15.10 Hai/A zwo ngo tea.

- Ngauri u rwa muthu a zwo ngo tendelwa nga ndayotewa ya shango.
- Nwana wa khaladzi ya Vho-Lumbule o rwelwa u pfuka darata nga maforotereke vha tshi mu pomoka uri ho ngo tendelwa afho vhuponi havho, ngeno na vhone vho dzula fhethu he vha si tendelwe.
- O vha e na pfanelo vhunga shango li la vhokhotsi awe.

#### KANA

Ee/A zwo tea.

- Ngauri nwana u a rwiwa arali o pfuka mulayo/o khakha.
- Nwana wa khaladzi ya Vho-Lumbule o rwiwa nga maforotereke nge a pfuka darata a si na thendelo lwe a vho fhedza o dzhielwa uho vhukando.
- Muthu u tea u thonifha ndaka ya vhaiwe vhatu.

[ZWIRARU fhedzi zwi pfallaho.] √√√

(3)

15.11 - Ee, ndi avha pfela vhutungu, ngauri u vhulahelwa nwana a si zwithu zwi takadzaho, zwi a vhavha nga maanda kha mme mubebi.

#### KANA

- Hai, a thi vha pfeli vhutungu, ngauri Mphelekedzeni o vha o tou levha nga u pfuka darata a songo wana thendelo.

[Maraga 2 kha mbuno i pfallaho.] √√

(2)

[25]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA C: 25

MARAGAGUTE: 80

## KHETHEKANYO YA A: RUBRIKI YA U TOLA MAANEA A LITHERETSHA – MBUDZISO NDAPFU: VHURENDI [MARAGA: 10]

Khritheria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili Tshone	Vhukoni ha vhukati/ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
<b>ZWI RE NGOMU</b>	<b>8–10</b>	<b>6–7</b>	<b>4–5</b>	<b>2–3</b>	<b>0–1</b>
Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwathisedza nga vhutanzi na kupfeselele kwa tshibveledzwa	-Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho -Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwathisedzo yo dziaho u bva kha tshirendo -U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa liiwalwa (vhurendi) na tshirendo	-U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone -Phindulo ndi yo faredzaho zwidodombedzwa zwi khagala -Mbuno dzi pfadzaho dzo nekudzwa, naho dziiwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika henefho -U pfesesa ha lushaka lwa liiwalwa (vhurendi) na tshirendo	-Tsenguluso i fushaho/linganelaho ya thoho -Hu na dziiwe mbuno dzavhuḍi dzi tikedzaho thoho -Naho dziiwe dza mbuno dzo tikedzwa, hu di vha na vhutanzi vhu sa tendiseiho -U pfesesa ha mutheo ha lushaka lwa liiwalwa (vhurendi) na tshirendo	-Tsenguluso ya thoho i sa fushi - Hu na tshaedzo khulwane ya mbuno dzi tikedzaho thoho -Kupfeselele kwa fhasi kwa lushaka lwa liiwalwa (vhurendi) na tshirendo	-A hu na u pfesesa ha thoho -A hu na thikhedzo u bva kha tshirendo -Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa liiwalwa (vhurendi) na tshirendo
<b>MARAGA 7</b>					
<b>TSHIVHUMBEO NA LUAMBO</b>	-Tshivhumbeo tsho lunzhedzanaho tshothe -Mbuno dzo lundwa tshidele nahone dza bveledzwa zwi khagala tshothe -Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a tokonya, nahone zwo lulama -A hu na vhukhaki vhu vhone ha girama, mupeleto na zwiga zwa u vhalala	-Tshivhumbeo tshi re khagala na mbuno dzi tevhelelanaho lu pfadzaho -Thevhekano ya mbuno i a pfadza -Luambo, thouni na tshitaela vhunzhi zwo lulama	-Hu di vha na vhuḍi vhu khakhi ha tshivhumbeo -Maanea/Phindulo i shaedza thevhekano yo fhateaho ya kupfeselele na ndunzhendunzhe -Luambo lwo faredza vhu khakhi vhu si gathi, thouni na tshitaela hunzhi zwo tea	-Tshivhumbeo tsho pulaniwa lwo khakheaho -Mbuno a dzo ngo dzudzanywa lu pfadzaho -Vhukhaki ha luambo vhu khagala -Thouni na tshitaela a zwo ngo tea	-Tshivhumbeo tsho khakheaho tshothe -Vhukhaki vhunzhi ha luambo na tshitaila
<b>MARAGA 3</b>					
<b>MARAGANYANGAREDZI</b>	<b>8–10</b>	<b>6–7</b>	<b>4–5</b>	<b>2–3</b>	<b>0–1</b>

**KHETHEKANYO YA B NA C: RUBRIKI YA U TOLA/MAKA MAANEA A LITHERETSHA – PHINDULO NDAPFU: NGANEA NA DIRAMA NA FOLOKULO**  
**[MARAGA: 25]**

Khitheria	Vhukoni ha nthesa	Tshikili tshone	Vhukoni ha vhukati/ho linganelaho/vhu fushaho	Vhukoni ha fhasi	U sa kona
<b>ZWI RE NGOMU</b>	<b>12–15</b>	<b>9–11</b>	<b>6–8</b>	<b>4–5</b>	<b>0–3</b>
Tsenguluso ya thoho Tshidziki tsha mafhungo/u khwaḥisedza nga vhuṭanzi na kupfesesele kwa tshibveledzwa  <b>MARAGA 15</b>	-Phindulo ya mathakhethakheni/nthesa: 14–15 Phindulo ya mathakheni/ntha: 12–13 -Tsenguluso yo nwelelaho ya thoho -Mbuno dzo angalalaho dzi gobolaho; hu na khwaḥisedzo yo dziaho u bva kha tshibveledzwa -U pfesesa ha nthesa ha lushaka lwa liṅwalwa na tshibveledzwa	-U sumbedza u pfesesa na u sengulusa thoho nga ndila yone -Phindulo ndi yo faredzaho zwidodombedzwa zwi khagala -Mbuno dziṅwe dzi pfadzaho dzo nekedzwa, naho dziṅwe dzadzo dzi songo tou tikedzwa u swika heneḥo -Hu na vhuṭanzi ha u pfesesa lushaka lwa liṅwalwa na tshibveledzwa	-U pfesesa thoho lwo linganelaho/hu songo godombelaho; a si zwoṭhe zwiṭalusi zwo dodombedzwa -Hu na dziṅwe mbuno dzi tikedzaho thoho -Maṛwe makumedzwa o tikedzwa, fhedzi vhuṭanzi a vhu tendisei tshifhinga tshoṭhe -U pfesesa liṅwalo na tshibveledzwa hu songo fhelelaho	-U pfesesa thoho lwa u tou phuphuledza; a hu tou vha na zwiṅwe zwiṭalusi zwo senguluswaho nga vhuḍalo -Mbuno ṭhukhu dzi tikedza thoho -Makumedzwa a tshimbilelanaho ndi maṭukuṭuku -U pfesesa huṭuku ha liṅwalwa na tshibveledzwa	-U pfesesa huṭukuṭuku ha thoho -Ndingedzo yo rembedaho/i songo khwaḥaho ya u fhindula mbudziso -Makumedzwa ha tendisei na kathihi -Mugudi ha na ndivho ya lushaka lwa liṅwalwa kana tshibveledzwa
<b>TSHIVHUMBEO NA LUAMBO</b>	<b>8–10</b>	<b>6–7</b>	<b>4–5</b>	<b>2–3</b>	<b>0–1</b>
Tshivhumbeo, thevhekano i pfadzaho na kuṅkedzelwe kwa mafhungo Luambo, thouni na tshitaila zwo shumiswaho kha maanea/phindulo ndapfu  <b>MARAGA 10</b>	-Tshivhumbeo tsho lunzhedzana tshoṭhe -Marangaphanda na magumo ndi zwa nthesa -Makumedzwa o vhekanywa zwavhuḍi nahone a bevedzwa zwi khagala -Luambo, tshitaela, na thouni zwo vhibva, zwi a ṭokonya, nahone zwo lulama	-Tshivhumbeo tshi re khagala na makumedzwa a tevhelelanaho lu pfadzaho -Marangaphanda na magumo na dziṅwe phara zwo dzudzanywa nga ndila yo faranaho -U tevhekana hu pfadzaho ha makumedzwa -Luambo, thouni na tshitaela hunzhi zwo lulama	-Hu na vhuṅwe vhuṭanzi ha tshivhumbeo -U pfadza na ndunzhenzhenzhe zwi ḍi vha hone, fhedzi zwo faredza vhukhaxhi -Hu na vhukhaxhi vhu vhonalaho ha luambo; thouni na tshitaila hunzhi zwo tea -Phara hunzhi dzo lulama	-Tshivhumbeo tsho pulaniwa nga ndila yo khakheaho -Makumedzwa ho ngo vhekanywa nga ndila i pfadzaho -Vhukhaxhi ha luambo vhu khagala -Thouni na tshitaela a zwo ngo tea -Phara dzo khakhea	-U shaea ha tshivhumbeo tsho pulaniwaho zwi khakhisa thevhekano ya likumedzwa -Vhukhaxhi ha luambo na tshitaila zwi itisa uri phindulo iyi i kundelwe u swikelela -Thouni na tshitaela a zwo ngo tea -Phara dzo khakhea
<b>MARAGANYANGAREDZI</b>	<b>20–25</b>	<b>15–19</b>	<b>10–14</b>	<b>5–9</b>	<b>0–4</b>